

KAŞGARLI'DAN GÜNÜMÜZE ORGAN İSİMLERİYLE KURULMUŞ DEYİMLER

*Hatice ŞAHİN**

ÖZET

Kaşgarlı Mahmut Karahanlı döneminde yazdığı eser dolayısıyla Türk dünyasının en önemli isimleri arasında yer almaktadır. Kaşgarlı'nın Türklük bilimiyle ilgili çalışmaların birçok alanında ilk çalışmaları ve tespitleri yapmış olması, Türk dili ve kültürü açısından gözleme dayanan son derece değerli bilgiler vermesi eserinin değerini kat kat arttırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmut sözlüğünde verdiği örnekler yoluyla Türkçenin deyimler açısından da ne kadar zengin olduğunu göstermeyi başarabilmiştir. Eserden yola çıkılarak 11. yüzyılda kullanılan deyimlere bakıldığında bunların bazılarının günümüze kadar hiç değişmeden geldiği, bazılarında kelime değişikliği olduğu, bazılarında ise ifade ettikleri anlam açısından değişiklik olduğu gözlemlenmektedir. Eserde yer alan deyimlerin çok azı ise günümüzde kullanılmamaktadır. Eserde çok sayıda deyim bulunmakla beraber bu yazıda sadece organ isimleriyle kurulan deyimler ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki görünüşleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügati't Türk, Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler.

IDIOMS ARE MADE THE NAMES OF THE ORGAN FROM KASGARLI TO TODAY

ABSTRACT

Kaşgarlı Mahmut who is the most important names between the Turkish world because of the his work in Karahanlı period. Many areas of the Turkish science works has been studied and determined and in

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. hatices@uludag.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

terms of Turkish language and culture are based on observation extremely valuable information has been presented by Kaşgarlı increase the value of his work is doubled.

Kaşgarlı Mahmut can have accomplished to show Turkish in terms of idioms by means of examples gives in his dictionary. By starting from work used in some of these idioms come without change until today, some of them word changes, some changes in the meaning of the expression is observed whenever looking on the idiom used in the 11.century. Few of the idioms which are in the work are not used today. Work with many idioms in this article only to find idioms are done the names of the organ and these idioms trying to get the views in the Turkish will be discussed.

Key Words: Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügati't Türk, Idioms are Done The Names of The Organ.

Bilindiği gibi, Kaşgarlı Mahmut, Karahanlı döneminde yazdığı eser dolayısıyla Türk dünyasının en önemli isimleri arasında yer almaktadır. Kaşgarlı'nın Türklük bilimiyle ilgili çalışmaların birçok alanında bir ilki gerçekleştirmiş olması, Türk dili ve kültürü açısından gözleme dayanan son derece değerli bilgiler vermesi, onun ve eserinin değerini kat kat artırmaktadır.¹

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut ve Balasagunlu Yusuf, Türk dünyasının coğrafyasını, maddi kültürünü, inançlarını, gelenek göreneklerinin, ahlaki değerlerini, dillerini ve bunlardan başka birçok noktayı eserlerinde ele alarak 11. yüzyılda Türkler ve Türklük için adeta ne söylenmesi gerekiyorsa son derece başarılı bir biçimde dile getirmişlerdir.

“XI. yüzyılın ortalarında ileri gelen Türkçü ve Türkçeci Karahanlılardan Balasagunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmud, sanki söz birliği etmiş gibi, Türkçenin savunmasını ele aldılar. Balasagunlu Yusuf, önünde hiçbir örnek bulunmadan 6645 beyitlik Kutadgu Bilig'ini uyaklı olarak Türkçe yazmış, Kaşgarlı Mahmud da Araplara

¹ Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 321.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Türkçe öğretmek amacıyla Türkçenin bütün zenginliğini Kitabı Divanı Lügati't-Türk'üyle onların önüne sermiştir.

Bu iki yazar başka bakımdan da iş bölümü yapmışlardır: Ansiklopedik olmak. Balasagunlu Yusuf, evren, ahlak, erdem, hikmet, ülkücülük, bilgi, devlet örgütü, halk katmanları, yasa, töre, görgü ve görenek, faydacılık, Kaşgarlı Mahmud da coğrafya, budun bilgisi, tarih, dil ve lehçe bilgisi alanında egemendiler. Birleştikleri başka bir önemli nokta da Türk folkloru ve atasözleri alanında idi.”²

Bu iki baş eserde Türk dilinin atasözleri ve deyimleri açısından son derece zengin bir malzeme bulunmaktadır. Kutadgu Bilig, Türkçe yazılmış olması, konusu ve üslubu nedeniyle bu malzemeler konusunda daha zengin olsa da Divanu Lügati't-Türk'te yer alan atasözü ve deyim malzemesinin sayısı da az değildir.

Bilindiği gibi bir dilin söz varlığı içinde sadece dilde kullanılan kelimeler değil; atasözleri, deyimler, kalıplaşmış sözler gibi unsurlar da yer alır. Çünkü bu unsurlar o dili kullanan insanların maddi ve manevi kültürlerinin, yaşam biçimlerinin yansıtıcısı olan unsurlardır.³

Temel söz varlığı deyince de akla ilk gelen unsurlar, organ isimleri başta olmak üzere insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan hareketleri, akrabalık ilişkilerini, sayıları ve bunlarla doğrudan ilgili olan diğer kavramları yansıtan kelimelerdir.⁴ Organ isimleri temel söz varlığı içinde önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu isimler dillerin deyim oluşturma sürecinde çok sık kullanılmıştır. Türkçedeki deyimlere bakıldığında baş, göz, el, yüz, yürek gibi organ isimleriyle kurulmuş deyimlerin sayısının yüksek olduğu görülmektedir.

Kaşgarlı Mahmut, sözlüğünde verdiği örnekler yoluyla Türkçenin deyimler açısından da ne kadar zengin olduğunu göstermeyi başarabilmiştir. Eserde çok sayıda deyim bulunmakla beraber bu yazıda sadece organ isimleriyle kurulan deyimler ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki görünüşleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Divanu Lügati't-Türk'te organ isimlerinin çeşitli vesilelerle zengin bir biçimde verildiği gözlenmektedir.⁵

² Dilaçar, Agop, “Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği”, Türk Dili, Divanı Lügati't-Türk Özel Sayısı, Ekim 1972, s. 21.

³ Şahin, Hatice, Türkçede Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2004, s.1.

⁴ Aksan, Doğan, Türkçenin Sözvarlığı, Engin Yayınevi, Ankara 1995, s. 26.

⁵ Atalay, Besim, *Divanı Lügati't-Türk Dizini*, C. IV. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Adhak(ayak), adhut (avuç), alın, ang (yanak), arka (sırt), avut (avuç), aya(avuç içi), azıg (azı dişi), bağır (bağır, karaciğer), bakaçuk (eğe kemiği ile kol arasındaki et parçası), baş, bel, bez (etle deri arasında bulunan bez), bıdhık-bıyık, bıkın (böğür), bilek, bilig (akıl, us), bogaz-boguz, boyun-boyun, böğür (bögrek-böbrek), burun, but, büksek (göğsün yukarı tarafı, göğüsten yukarı olan kısmı), bükün (kör bağırsak), çıçalak (serçe parmak, sırça parmak), çıçamuk (yüzük parmağı), egin (sırt), elig, em (kadının dişilik organı), engek (avurt), erin-irin (dudak), ernek- erngek (parmak), içegü (kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şeylerin adı), kan, kangrak (damak), karak (göz bebeği), karın, kasıg(ağzın içi, sağ ve sol yanları, avurt), kaş, kavuk-kawuk (mesane, sidiklik), kırtuş (yüz, yüz rengi), koltık, kongragu (kulağın altındaki çıkıkça kemik), koyun, kögüz-köküs, köngül, köt (göt, arka), köz, kudruçak (kuyruk kemiği), kulak-kulxak-kulkak, kunğ et (kas, adale), kurugsak (kursak, mide), küsri (kaburga kemikleri), mengiz, odhluk (kol kemiğinin kalın yeri), owruğ (kemiğin ek yerleri, bel kemiğinin boyunla birleştiği yer), ömgen (şah damarının iki tarafında bulunan damar), öpke (akciğer, ciğer), öt (acılık, öt kesesi), özek (belin iç yanında bulunan damar), sakak (çene), sakal, sırt (kıl, kalın kıl), sok erngek (işaret-şehadet parmağı), sünğük, tamak (boğaz), tamar, tamgak (boğaz, damak), tamır (damar, sinir), taşak (erkeklik organı), tılak (kadınlık organı), tırsgek (dirsek), tiş, tiz, tüş (döş, göğsün başı), tulun (kulakla ağız arasındaki kemik), tü, tüpü (tepe, insan başının üst tarafı), uşun (omuz başı, çiğın başı), ümgük (ümük, imik, çocukların tepesinde bulunan yumuşak yer), yangak (ağzın iki yanında dişlerin oturduğu kemik), yarın (kürek kemiği, çiğın kemiği), yilic (ilic), yin (tüy, deri), yüdh-yüz, yürek.

Sözlükte yer alan organ isimleri kimi zaman gerçek anlamlarında kimi zaman da aşağıdaki örneklerde olduğu gibi deyimler içinde yer almışlardır. Eserden yola çıkılarak 11. yüzyılda kullanılan deyimlere bakıldığında bunların bazılarının günümüze kadar hiç değişmeden geldiği, bazılarında kelime değişikliği olduğu, bazılarında ise ifade ettikleri anlam açısından değişiklik olduğu gözlemlenmektedir. Eserde yer alan deyimlerin çok azı ise günümüzde kullanılmamaktadır.

1- Divan'da yer alan bazı deyimler, 11. yüzyılda taşıdıkları anlamı devam ettirmiş, somutlaştırmada kullanılan kelimelerde fonetik değişikliğin dışında bir değişiklik gerçekleşmemiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Baş togra-⁶: Öldürmek*Öpkem kelip ogradım**Arslanlayu kökredim**Alplar başın togradım**Emdi meni kim tutar*

(Öfkem geldi uğradım, arslan gibi kökredim, yiğitlerin başını doğradım, şimdi beni kim tutar) (DLT I. s.125)

Başra kakıl-: Başa kakılmak*Başra kakıldı (Başa kakıldı) (DLT II. s. 135)***Boguzda tügül-: Boğazda düğümlemek**

Aş boguzda tügüldi (Aş boğazda düğümlendi) (DLT II. s. 130)

Elig owun-: Sıkıntı, üzüntü veya ağrı nedeniyle el oğuşturmak

Ol eligin owundu (O, kendine yapılan fenalık veya acı bir haber, yahut bir ağrı yüzünden ellerini oğuşturdu.) (DLT I. s. 202)

Köngül açıl-: Gönül açılmak, ferahlamak*Köngül açıldı (Gönül açıldı) (DLT I. s. 194)***Köngül kayna-: Gönül kaynamak***Könglüm angar kaynayu**İçtin angar oynayu**Keldi manga boynayu**Oynap meni argarur*

(Gönlüm ona kaynıyor, içeride onunla oynayırken. Bana kurularak geldi, oynayarak beni yoruyor) (DLT I. s. 225)

⁶ Divan u Lügati't-Türk'ten alınan örnekler Besim Atalay Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I,II,III TDK Yay. Ankara 1985 adlı eserden taranmıştır. Örneklerin geçtiği sayfa ve cilt numaraları bu esere göre verilmiştir.

Köz atmak: Göz atmak, bakış atmak

Ol meni közetti/köz attı. (DLT II. s. 306)

Kulakga çalın-: Kulağa çalınmak, duymak

Söz beg *kulagina çalındı* (Söz, beyin kulağına çalındı) (DLT II. s. 150)

Mengiz yüz sargar-: Yüz sararmak

Begler atın argurup

Kadhgu anı turgurup

Mengzi yüzi sargarıp

Kürküüm angar türtülür

(Beyler atlarını yordular, kaygı onları durdurdu; yüzleri, benizleri sarardı; sanki safran sürülmüştü.) (DLT I. s. 486)

Kanı kuru-: Bitkin, cansız hale gelmek

Köngli köyüp kanı kurup agzı açıp katgurar

Sızguralır üdhikler esiz yüzi burkurar

(Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır; seveda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.) (DLT II. s. 188)

Til ködhez-: Dilini sakınmak

Külse kişi yüzinge körklüg yüzün körüngil

Yawlak ködhez tıngnı edhgü sawıg tilengil

(Birisi yüzüne gülerken gelse, güler yüzle görün. Kötülükten dilini gözet; iyi şöhret dile.) (DLT III. s. 43)

Yürek yar-: Yürek parçalamak

Yalwın anıng közi

Yelkin anıng özi

Tolun ayın yüzi

Yardı mening yürek

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

(Onun gözü büyüldür. Onun özü konuktur. Yüzü ayın ondördüdür. Benim yüreğimi parçaladı.) (DLT III. s. 33)

2- Eserde yer alan bazı deyimlerde kullanılan bazı kelimeler ise zaman içinde aynı anlama gelen bir başka kelimeyle yer değiştirmiştir.

Öpke yürek kagrul-: Yürek yanmak

Ödhik otı tutunup

Öpke yürek kagrulur

(Sevgi ateşi tutuştuğu zaman ciğer, yürek kavrulur) (DLT II. s. 144)

Günümüzde yürek kavrul- biçiminde kullanılsa da genel dilde deyim, yürek yanmak biçimindedir.

Adhak egleş-: Birbirlerine uyum sağlamak, birlik olmak

Olar kamug *adhak egleşdiler* (Onlar birbirlerine uyup durdular) (DLT I. s. 241)

Türkiye Türkçesinde ayak uydurmak⁷ biçiminde devam eden bu deyimde birbirine uymak, bir şeyi ayakla çignemekte birbirine yardım etmek anlamında egleş- fiili kullanılmıştır.

Adhak tuşan-: Ayağı dolaşmak, titremek

Er adhakı tuşandı (Adamın ayağı dolaştı, kösteklendi.) (DLT II. s. 146)

Bu deyimın Türkiye Türkçesinde iki ayrı karşılığı bulunmaktadır. Birincisi ayak dolaşmak, ikincisi ise ayak titremek'tir. Divan'da kullanılan örnek, korkudan ne yapacağını şaşırarak, ayağı dolaşmak anlamındadır.

Adhakka tegür-: İşi sonuna ulaştırmak

Bu er ol ışık adhakka tegürgen (Bu, işi ayağına değiren, sonuna kadar götüren bir adamdır) (DLT I. s. 522)

⁷ Türkiye Türkçesindeki deyimler için Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara 2005'ten yararlanılmıştır.

Bir işi sonuna kadar götürmek, nihayetine erdirmek anlamındaki bu deyim, Türkiye Türkçesinde ayak kelimesiyle kurulmamıştır.

Ağız kül-: Yüz gülmek, güler yüzlü olmak

Kelse kişi atma angar örter küle

Bakıl angar edhgülüğün agzın küle

(Sana bir kimse gelse yüzüne yakar kül atma, ona yüzün gülererek iyilikle bak) (DLT I. s.129)

Bu deyimde kullanılan ağız kelimesi Türkiye Türkçesinde bırakılmış, bunun yerine yüz kelimesi tercih edilmiş, yüz gülmek, ve güler yüzlü olmak kalıpları yerleşmiştir.

Baş tığ-: Baş eğmek

Tangut süsin üşiklede

Kişi ışın eliklede

Erin atın beliklede

Bulun bolıp başı tıgdı

(Tankut askerini üşümüş iken vurdu, o kişilerin işiyle alay etti, askerlerini, atlarını armağan kıldı, tutsak olup baş eğdi) (DLT I. s. 307)

Bilek sıtgaş-: Kol sıvamak, yardım ya da yarış için bir işe girişmek

Er kamug bilek sıtgaşdı (Bütün adamlar bileklerini sıgadılar.) (DLT II. s. 214)

Boyun çap-: Boyun vurmak, öldürmek

Çomak tat boynun çaptı (Müslüman gavurun boynunu vurdu.) (DLT II. s.3)

Boyun çaptur-: Boynunu vurdurmak, öldürmek

Ol anung boynun çapturdı (O, onun boynunu vurdurdu) (DLT II. s. 180)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Boyun kadhır-: Boynunu kırmak, öldürmek

Erdi aşın taturgan

Yawlak yağık katargan

Boynun tutup kadhırgan

Bastı ölüm aftaru

(O, yemeğini tattırıcı, yavuz düşmanı döndürücü, tutup boynunu eğdirici idi; ölüm onu basarak yendi.) (DLT II. s.74)

Elig uwun-: El oğuşturmak (utanç, mahcubiyet nedeniyle)

Er eligin uwundi tewindi (Adam işten tasalandı, utandığı ve sıkıldığı için elini oğuşturdu.) (DLT II. s. 147)

Karın yorit-: Bağırsaklarını bozmak

Ot anung karnın yoritti (İlaç onun karnını sürdürdü.) (DLT II. s.315)

Kaşı közi tügülgen: Can sıkıntısından kaşı gözü çatılı kişi

Bu er tutçı kaşı közü tügülgen (Bu her zaman kaşı gözü döğülen, can sıkıntısından kaşı közü çatılı kişidir.) (DLT I. s, 524)

Köngül emit-: Gönül meyletmek

Könglüm angar emitti (Gönüm ona meyletti.) (DLT I. s. 214)

Köngül köy-: Gönül yanmak

Köngli köyüp kanı kurup agzı açıp katgurar

Sızguralır üdhikler esiz yüzi burkurar

(Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağızını açarak katılır; sevda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.) (DLT II. s. 188)

Köngül örte-: Gönül yanmak

Könglüm için örtedi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Yetmiş yaşığ kartadı

Keçmiş üdhük irtedi

Tün kün keçüp irtelür

(Gönlüm içten yandı, onulmuş yarayı tırmaladı, geçmiş günleri aradı, gece gündüz geçerek aranır.) (DLT I. s. 245)

Köz karık-: Göz kamaşmak

Er közi karıktı (Adamın gözü kamaştı.) (DLT II. s. 115)

Köz öşer-: Göz kararmak

Anıng közi öşerdi (Onun açlıktan gözü karardı) (DLT I. s. 178)

Köz yaşın yamla-: Gözyaşını silmek, üzüntüsünü hafifletmek, geçirmek

Yükniüp manga imledi

Közüm yaşın yamladı

Bagrın başın emledi

Elkin bolup ol keçer

(Boyun eğip bana işaret etti, gözüm yaşını sildi, bağrımın yarasını sağattı, konuk olup geçti) (DLT III. s. 84)

Kulakka çak-: Kulağına ulaştırmak, duyurmak

Ol sözüg anıng kulakka çakdı (O sözü onun kulağına çaktı, erişirdi.) (DLT II s.17)

Kulakka çakıl-: Kulağa gelmek, duymak, işitmek)

Söz kulakka çakıldı (Kulağa söz çakıldı.) (DLT II. s.133)

Mingi saçıt-: Beynini dağıtmak, öldürmek

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Ol anıng mingisin saçıttı (O, onun beynini dağıttı) (DLT II. s. 299)

Tış çıkrat-: Diş gıcırdatmak, bilenmek

Ol tışın çıkrattı (O, dişini gıcırdattı.) (DLT II. s. 334)

Ulas köz: Baygın göz

Bulnar mini ulas köz

Kara mengiz kızıl yüz

Andın tamar tükel tüz

Bulnap yana ol kaçır

(Baygın göz, esmer beniz, pembe yüz beni tutsak eder. O çehreden bütün güzellikler damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçır) (DLT I. s.60)

Yalwın köz: Büyüleyici göz

Yalwın anıng közi

Yelkin anıng özi

Tolun ayın yüzi

Yardı mening yürek

(Onun gözü büyüdür. Onun özü konuktur. Yüzü ayın ondördüdür. Benim yüreğimi parçaladı.) (DLT III. s. 33)

Yüdhi saran: Yüzü ekşi

Bakmas budun sewüksüz

Yudkı yüdhi saranka

Kazgan ulıç tüzünlük

Kalsun çawıng yarınka

(Millet sevgisiz, yüzü ekşi, sıkı kişiye bakmaz. Yavrum yumuşak huyluluk kazan, sanın yarına kalsın) (DLT II. s.250)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Yürek yırtıl-: Yürek parçalanmak

Alp Er Tonga öldi mü

Istız ajun kaldı mu

Ödhlek öçin aldı mu

Emdi yürek yırtılır

(Alp Er Tonga öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır.) (DLT I. S. 41)

Divan'da geçen bu iki deyim, Türkiye Türkçesinde anlam incelikleriyle beraber yüreği kanamak, yüreğine ateş düşmek, yüreğine saplanmak, yüreğini dağlamak gibi çok sayıda deyimın karşılığı olarak kabul edilebilir. Yürek kelimesi, Türkçede çok sayıda deyim kuran kelimelerden biri olarak gözlemlenmektedir.

Yüz onguk-: Yüz sararıp solmak

Er yüzi onguktı (Adamın yüzü soldu.) (DLT I. s. 216)

Bu deyimde ongukmak fiili, sararmak ve solmak fiilleriyle yer değiştirmiş, hastalık, yorgunluk ya da üzüntüden yüzün sararması, solması anlamında kullanılmıştır.

Yüz sorit-: Yüz ekşitmek, somurtmak

Er yüzün sorittı (Adam yüzünü buruşturdu, suratını astı.)
(DLT II. s. 304)

Yüzi soruş-: Yüzü ekşimek, somurtmak

Anung yüzi sorışdı (Onun yüzü ekşidi, o somurttu.) (DLT II s. 96)

Türkiye Türkçesinde yüzü ekşimek biçiminde kullanılan bu iki deyim, soruş- fiilinin yerine ekşimek ve asmak fiillerinin getirilmesiyle iki ayrı deyim olarak kullanıma çıkmıştır.

3-Sözlükte yer alan deyimlerin bir bölümü ise aynı yapıyla günümüze kadar gelirken içeriklerinde bazı değişiklikler olmuş, 11. yüzyıldaki anlamlarından başka anlamlar yüklenmişlerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Başın yol-: Başını kurtarmak, kadın kocasından ayrılmak

Uragut başın yoldı (Kadın başını kurtardı, kocasından ayrıldı.) (DLT III. s.64)

Bu deyim, Türkiye Türkçesinde Divan'daki anlamından farklı olarak saçını başını yolmak biçiminde ve çok üzülme anlamında kullanılmaktadır.

Boguz kuzut-: Birinin yemeğe isteğini artırmak

Ol aning bogzın kuzuttı (O, onun yeme isteğini artırdı.) (DLT II. s.305)

Kurutmak anlamındaki bu fiil, eserde yeme isteğini artırmak anlamındayken, Türkiye Türkçesindeki boğaz kurumak deyimini, çok susamak anlamındadır. Kaşgarlı'nın verdiği deyimde uygun anlamda bugün, boğazı açılmak deyimini kullanılmaktadır.

Eli boşgun-: Eli çalışamaz olmak

Er eligi boşgundı (İştin adamın eli boşaldı.) (DLT II. s. 238)

Divan'da geçen boşgunmak fiili boş kalmak, boş olmak, yorulmak anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesine bakıldığında el ismiyle eli boş kalmak, eli boş olmak deyimlerinin kurulduğu gözlemlenmektedir.

3 Elig tut-: Kefil olmak

Elig tutgınça ot tut (El tutacağına (kefil olacağına) ateş tut) (DLT II. s.292)

Kefil olmak anlamındaki bu deyim, aynı dönemde yazılmış Kutadgu Bilig'de bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan anlamda yardımcı olmak anlamında kullanılmıştır.

Eli tut-: Elinden tutmak, yardımcı olmak

Kıyamette körkit tolun teg yüzün

Elig tuttaçı kıl ilahi özin

(Kıyamette dolunay gibi yüzünü göster, Ey Tanrım, elimden tutucu, bana şefaah edici ol.) (48) (K.Bilig)⁸

⁸ Önler, Zafer, "Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996.TDK Ankara 1999, s.841-869.

Köngülge sıg-: Gönüle koymak, etkilemek

Bu söz köngülge sıgdı (Bu söz gönüle koydu, tesir etti.)
(DLT II s.15)

Köngülke sin-: Kalbe girmek, işlemek

Söz köngülke singdi (Söz kalbe girdi, işledi) (DLT III. s.391)

Bu iki deyim, bugün, aynı anlamda, içine işlemek biçiminde kullanılmaktadır.

Köz ak-: Gözyaşı dökmek

Awlap meni koymangız

Ayık ayıp kaymangız

Akar közüm uş tengiz

Tegre yüre kuş uçar

(Beni avlayıp bırakıverme, söz verip cayma, gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar) (DLT II. s.45)

Gözü akmak deyimini, Türkiye Türkçesinde gözü yaranıp kör olmak anlamında kullanılmaktadır.

Közi yolda bol-: Gözü yolda olmak, gitmeyi istemek

Ewlik todhgursa közi yolka bolur (Ev sahibi konuğun karnını doyursa gözü yolda olur) (DLT II. s. 176)

Bu deyim, Deyimler Sözlüğünde⁹ gözü bir şeyin üzerinde olmak ve bir kimsenin ne yaptığına, bir şeyin ne durumda olduğuna sık sık bakarak kötü bir sonuca meydan vermemeye çalışmak, anlamında verilse de deyim Kaşgarlı'nın ifade ettiği anlamı "Misafirin karnı doyunca gözü papuçlukta olur" atasözünde mevcuttur. Bunun yanında deyim, birinin yolunu gözlemek anlamında da kullanılmaktadır.

Yüzge bak-: Yüze gülmek

Ütrük ötüin ogrılayu yüzge bakar

⁹ Aksoy, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. II, Ankara 1981, s.692

Elkin taşup bermiş aşığı başra kakar

(Hileci, alçak kimse hırsız gibi yüze bakar, misafiri ağırlayarak vermiş olduğu yemeği başına kakar.) (DLT I. s. 102)

Yüzge bakmak deyimi, Türkiye Türkçesinde taşıdığı anlamdan biraz daha farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Günümüzde yüze bakmak deyimi, önem vermek, ilgilenmek anlamındayken yüz ve bakmak kelimelerinin yüzüne bakmamak, yüzüne bakılacak gibi olmak, yüzüne bakılır olmak, yüzüne bakmaya kıyamamak, yüzüne bakmamak gibi değişik eklerle bir araya getirilmesi sonucu birbirinden çok farklı deyimlerin oluşturulmuş olduğu da gözlemlenmektedir.

4- Çok az sayıdaki deyim ise bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Boyun kertil-: Horlanmak

Kul boynu kertildi (Kul horlandı) (DLT II. s. 236)

Bel kıl-: Bir kimseye dileğinden çok yemek vermek.

Ol angar ança aş berdi, bel kıldı. (ona dileğinden çok yemek verdi.) (DLT III 133-8, 133-11)

Eyegüsi art-: Kibirleşmek, gururlanmak

Anung eyegüsi arttı (Onun kaburgası arttı) (DLT III. s.425)

İrni yakışma-: Çabuk konuşmak, dudakları birbirine yaklaşmamak

Anung irni yakışmas (Sözü çabuk konuştuğu için dudakları birbirine yaklaşmaz) (DLT III. s.74)

Tiş kamaş-: İçi burkulmak, üzülmek ya da sinirlenmek, kızmak (?)¹⁰

Tüngür kadhın buluştu

Kırkın takı koluştı

Emdi tişim kamaştı

Altı Turumtayımnı

(Dünür, kayın buluştu; kızlarını da birbirinden istediler. Şimdi dişim kamaştı. Turumtayımı aldı.) (DLT II s.110)

¹⁰ Tiş kamaş-: Ekşi ayva yemekten diş kamaşması olarak tanımlanıyor (DLT II. s.111) Ancak (DLT II.s.110) daki örnekte Turumtay adlı kölenin götürülmesi sonucunda üzülme, içi burkulmak belki de kinlenme anlamında kullanılmış olabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Sonuç olarak: Deyimler, dillerin anlatım yollarını çeşitlendiren, somut, gerçek anlamdan yola çıkarak soyut durumları somutlaştırma yolunda son derece etkili olan, bir dilin söz varlığında önemli bir yere sahip dil birlikleridir.

Deyimler bunun yanında aynı dili konuşan insanların dünyaya bakış, algılayış ve aktarış yollarındaki ortaklığı anlatırlar. Dilin birleştirici özelliği dilin önemli unsuru olan deyimlerde kendini biraz daha etkili bir biçimde hissettirir.

Eski Türkçeden bu yana takip edildiğinde Türk dilinin atasözleri ve deyimlerinde farklı dönemlerde ve coğrafyalarda olsa bile ufak tefek değişiklikler dışında büyük oranda örtüşme gözlemlenmektedir.

Türkçedeki deyim örneklerine bakıldığında dikkat çeken ilk durum organ isimlerinin deyim yapıları içinde çok sık ve işlek bir biçimde kullanılmasıdır. Organ isimleri deyimleşme sürecine girmeden almış olduğu türetme ekleriyle bile değişik anlamlar aktararak dilin anlatım yollarını açmışlar, zenginleştirmişlerdir. Ayaklı, ayaklan-, dillen-, gönüllü, gönülsüz, gönüllen-, göğüslen- gibi.

Yukarıda da belirtildiği gibi Kaşgarlı, eserinde Türk dilini Araplara öğretirken Türk dili üzerinde araştırma yapacak olanlara çok sayıda malzeme vermiştir. Eserde deyimler ve organ isimleriyle kurulmuş deyimlerle ilgili azımsanmayacak sayıda örnek mevcuttur. Bu örnekler incelendiğinde deyimlerde kullanılan bazı organ isimlerinin ve dilin zaman içindeki değişimine bağlı olarak organ isminin yanındaki isim ya da fiilin değiştiği gözlemlenmektedir. Bu değişim, Divan'ın yüzyıllar öncesinde yazılmış bir eser olduğu düşünüldüğünde son derece doğal olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, Türkçenin Sözvarlığı, Engin Yayınevi, Ankara 1995, s. 26.
- AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. II, Ankara 1981, s.692
- ATALAY, Besim, *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, C. IV. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- DİLAÇAR, Agop, "Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği", Türk Dili, Divanü Lügati't-Türk Özel Sayısı, Ekim 1972, s. 21.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 321.
- ÖNLER, Zafer, “Kutadgu Bilig’de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler”, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996.TDK Ankara 1999, s.841-869.
- ŞAHİN, Hatice, *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2004, s.1.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*